

การศึกษาพระพุทธศาสนาในศตวรรษที่ 21*

THE STUDY BUDDHISM IN THE 21ST CENTURY

พระครูสิทธิธรรมารักษ์

Phrakru Sitthithammaporn

พระราชปรีชามณี

Phrarach Prichamunee

พวงเพชร พลวิเศษ

Phuangphet Polwiset

พิทยพล กองพงษ์

Phittayapol Kongphong

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์เลย

Mahachulalongkornrajavidyalaya University Loei Buddhist College, Thailand

E-mail: k.akekalak@gmail.com

บทคัดย่อ

พระพุทธศาสนาเป็นรากฐานทางวัฒนธรรมที่สำคัญของสังคมไทยและได้หล่อหลอมหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาสู่สังคมไทยมายาวนาน เมื่อสังคมโลกและสังคมไทยก้าวเข้าไปสู่สังคมในศตวรรษที่ 21 หรือ ยุคโลกไร้พรมแดน (Border - less world) ส่งผลให้สังคมไทยต้องเผชิญกับภาวะวิกฤติในหลาย ๆ ด้านเพิ่มมากขึ้น เช่น ปัญหาเศรษฐกิจ ปัญหาสังคมและปัญหาสิ่งแวดล้อม เป็นต้น การศึกษาหลักธรรมของพระพุทธศาสนาในศตวรรษที่ 21 สิ่งที่ต้องปรับปรุง 2 ส่วน คือ 1) ทักษะการสอนพระพุทธศาสนา เพื่อการพัฒนาความเป็นมนุษย์ในด้านพฤติกรรมพัฒนาได้ด้วยศีล ด้านจิตใจพัฒนาได้ด้วยสมาธิ ให้เข้าใจง่ายจดจำง่าย และสามารถนำไปใช้ได้จริง และ 2) การใช้เทคโนโลยีสารสนเทศในการศึกษาพุทธศาสนา การเผยแผ่ให้หลักธรรมของพระพุทธศาสนาให้เหมาะสมกับกลุ่มผู้บริโภค รัฐและพุทธจักรจำเป็นต้องร่วมมือกันแก้ไขปัญหาและสนับสนุนการนำหลักธรรมของพระพุทธศาสนาไปเผยแผ่ให้ประชาชนสามารถเข้าใจง่าย สามารถประยุกต์เข้ากับการดำเนินชีวิต ควบคู่กับการสร้างคุณภาพชีวิต พระพุทธศาสนาอยู่ในสังคมโลกมานานหลายศตวรรษ ผ่านกาลเวลาที่มีความเจริญมาได้จนถึงทุกวันนี้เพราะการเผยแผ่ที่ประยุกต์เข้ากับสังคมที่มีความหลากหลายแตกต่างกัน ในยุคปัจจุบันเมื่อเทคโนโลยีเจริญก้าวหน้าไปมาก พระพุทธศาสนาหากดูผิวเผินจะขัดแย้งกับกระแสของเทคโนโลยี เพราะเป็นลักษณะสังคมแบบทุนนิยมซึ่งมีความโลภเป็นหลัก แต่หากดูอีกด้านหนึ่งความเจริญทางเทคโนโลยีมิใช่ความเลวร้าย อยู่ที่ผู้ใช้ต่างหาก ถ้าผู้ใช้มีภูมิ

* Received 5 July 2020; Revised 28 September 2020; Accepted 21 October 2020

ด้านทานทางจิตที่มั่นคงแล้ว เทคโนโลยีก็จะกลายเป็นเครื่องมือที่ทำให้พระพุทธศาสนากระจายไปยังกลุ่มชนได้อีกนาน ซึ่งจะส่งผลดีกับการแก้ไขปัญหาวิกฤติต่าง ๆ ของสังคมอย่างยั่งยืน

คำสำคัญ: การศึกษา, พระพุทธศาสนา, เทคโนโลยี, ศตวรรษที่ 21

Abstract

Buddhism is an important cultural foundation of Thai society and has long been a formulation of the principles and teachings of Buddhism to Thai society. At the world society and Thai society enter the 21st century society or the world without borders, the Thai society has to face more crises in many areas, such as economic problems. Social and environmental problem, etc. The study of the principles of Buddhism in the 21st century requires two parts to be improved: 1) Buddhist teaching skills for the development of humanity in behavior can be developed with precepts. The mind can be developed with concentration. To be easy to understand, easy to remember and able to be practical; and 2) the use of information technology in Buddhist studies Propagating the principles of Buddhism to suit the consumer groups. States and the Church need to work together to resolve problems and to support the introduction of the principles of Buddhism to spread to the public easily. It can be applied to life in conjunction with the building of quality of life. Buddhism has been in the world society for centuries. Through the time that has prospered until today because of the spread that can be applied to different societies. In the present era, when technology has advanced a lot Buddhism, if viewed on the surface, will contradict the trend of technology. Because it is a capitalist society that is mainly greedy But if you look at the other side, the technological boom is not a bad thing. At the user separately If the user has a stable mental immunity. Technology will become a tool for Buddhism to spread to people for a long time, which will benefit to solving various crises of society sustainably.

Keywords: Education, Buddhism, Technology, 21st century

บทนำ

การศึกษาพระพุทธศาสนาในศตวรรษที่ 21 สิ่งที่ต้องพัฒนาประกอบด้วย 1) ทักษะการสอนพระพุทธศาสนา มีจุดมุ่งหมาย คือ การพัฒนาความเป็นมนุษย์ในด้านพฤติกรรมพัฒนา

ได้ด้วยศีล ด้านจิตใจพัฒนาได้ด้วยสมาธิ และด้านความรู้พัฒนาได้ด้วยปัญญา 2) การใช้เทคโนโลยีในการศึกษาพุทธศาสนา โดยอาศัยช่องทางของเครือข่ายสังคมออนไลน์ โดยการประยุกต์หลักธรรมที่เข้าใจง่าย จดจำได้ง่าย และสามารถนำไปปรับใช้กับชีวิตประจำวัน อาจจะใช้คำใหม่มาอธิบายหลักธรรม ผู้ที่ศึกษาก็สามารถเข้าใจได้ หากต้องการปฏิบัติธรรมขั้นสูงก็สามารถศึกษาจากพระสงฆ์ในวัดต่าง ๆ ได้ พระสงฆ์ก็จะได้ทำการเผยแผ่ทั้งกับกลุ่มคนในสังคมออนไลน์ และเผยแผ่กับกลุ่มคนที่ต้องการศึกษาค้นคว้าในระดับที่สูงขึ้น

บทความนี้ ผู้เขียนได้ศึกษาค้นคว้าจากเอกสาร บทความทางวิชาการ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อฉายภาพให้เห็นการศึกษาพระพุทธศาสนาในศตวรรษที่ 21 ผู้เขียนจึงได้นำเสนอในประเด็นที่น่าสนใจแยกออกเป็น 2 ประเด็น คือ แนวคิดการศึกษาในศตวรรษที่ 21 และการศึกษาพระพุทธศาสนาในศตวรรษที่ 21 มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

แนวคิดการศึกษาในศตวรรษที่ 21

การศึกษา หมายถึง การดึงเอาความรู้ หรือสิ่งที่มีอยู่ในผู้เรียนออกมาใช้ประโยชน์ให้มากที่สุด ซึ่งตามทัศนะนี้ถือว่าผู้เรียนทุกคนมีความรู้ทุกสิ่งทุกอย่างอยู่แล้ว การศึกษาจึงเป็นเพียงการพัฒนาสิ่งที่มีอยู่แล้วนั้นให้เจริญงอกงามขึ้นเท่านั้น การปฏิบัติตามหรือไม่เป็นเรื่องของบุคคลแต่ละคน ซึ่งตรงกับที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “อกขาตาโร ตถาคตา ตถาคตเป็นเพียงผู้บอกเท่านั้น”

สังคมโลกในศตวรรษที่ 21 เกิดมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาและมีอัตราการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วมาก นักคิดในแวดวงต่าง ๆ ของโลกและไทยต่างก็ให้ความสนใจ อัลวิน ทอฟฟเลอร์ (Alvin Toffler) เรียกยุคนี้ว่าเป็นยุคคลื่นลูกที่สาม (The third wave) เขามองว่าการเปลี่ยนแปลงของกระแสโลกจะเป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีลักษณะทั้งโลก (Global) ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง สิ่งแวดล้อม ฯลฯ โดยมีเทคโนโลยีเป็นตัวขับเคลื่อน (อัลวิน ทอฟฟเลอร์, 2538) นอกจากนี้แล้วยังถูกเรียกในชื่ออื่น ๆ เช่น ยุคโลกไร้พรมแดน (Borderless world) ยุคโลกาภิวัตน์ เป็นต้น (สุวิทย์ เมษินทรีย์, 2550) ซึ่งเป็นโลกที่เน้นเรื่องกลายณมิติมีการเปลี่ยนรูปแบบของคนจากต่างคนต่างปิดไปสู่ต่างคนต่างเปิด เป็นโลกที่ก้าวข้ามสังคมที่เน้นการแข่งขันไปสู่การร่วมสร้างสรรค์ เป็นโลกที่ภูมิปัญญาได้พัฒนาก้าวข้ามทรัพย์สินทางปัญญาสู่ภูมิปัญญามหาชน โลกหลังสังคมฐานความรู้เป็นโลกที่เปลี่ยนวิถีชีวิตมนุษย์จากการพึ่งพิง ไปสู่ความเป็นอิสระและการพึ่งพาอาศัยกัน เจมส์ มาร์ติน (James Martin) ได้เสนอแนวคิดในหนังสือของเขาที่ชื่อว่า “โลกแห่งศตวรรษที่ 21” (The Meaning of the 21st Century) ว่าจะเกิดอะไรขึ้นบ้างในยุคศตวรรษที่ 21 ซึ่งค่อนข้างจะเป็นในทางลบแต่เขามีเจตนาที่จะกระตุ้นให้สังคมตระหนักและหาแนวทางแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้น (เจมส์ มาร์ติน, 2553) เช่นเดียวกับ ประเวศ วะสี กล่าวว่า วิถีชีวิตของมนุษย์ในศตวรรษที่ 21 จะมีปัญหามากขึ้นอัน

สืบเนื่องมาจากกิเลสและอวิชชาจะต้องอาศัยหลักกรรมทางพุทธศาสนาแก้ปัญหามนุษย์ จะต้องเปลี่ยนไปสู่ภาวะหรือภพภูมิที่สูงกว่า (ประเวศ วะสี, 2545)

องค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติหรือยูเนสโก (Unesco) ได้ศึกษาแนวทางการจัดการศึกษาสำหรับศตวรรษที่ 21 โดยจัดให้มีการประชุม นานาชาติเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและประสบการณ์ของกลุ่มคนต่าง ๆ ทั่วโลก ได้สรุปแนวทางการจัดการศึกษาในศตวรรษที่ 21 มีสาระสำคัญตอนหนึ่งที่กล่าวถึง “สี่เสาหลักทางการศึกษา” ซึ่งเป็นหลักในการจัดการศึกษาในศตวรรษที่ 21 ประกอบด้วยการเรียนรู้ 4 แบบ ได้แก่ การเรียนรู้เพื่อรู้ (Learning to know) การเรียนรู้เพื่อปฏิบัติได้ (Learning to do) การเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกัน (Learning to live together) และการเรียนรู้เพื่อชีวิต (Learning to be) คณะกรรมาธิการนานาชาติว่าด้วยการศึกษาในศตวรรษที่ 21 (คณะกรรมาธิการนานาชาติว่าด้วยการศึกษาในศตวรรษที่ 21, 2540) ซึ่ง วิชัย วงศ์ใหญ่ ได้ขยายความไว้ว่า การเรียนรู้แต่ละแบบ มีรายละเอียดดังนี้ (วิชัย วงศ์ใหญ่, 2557)

1. การเรียนรู้เพื่อรู้ หมายถึง การเรียนรู้ที่มุ่งพัฒนากระบวนการคิด การแสวงหาความรู้และวิธีการเรียนรู้ของผู้เรียนเพื่อให้สามารถเรียนรู้และพัฒนาตนเองได้ตลอดชีวิต กระบวนการเรียนรู้เน้นการฝึกสติ สมาธิ ความจำ ความคิด ผสมผสานกับสภาพจริงและประสบการณ์ในการปฏิบัติ

2. การเรียนรู้เพื่อปฏิบัติได้ หมายถึง การเรียนรู้ที่มุ่งพัฒนาความสามารถและความชำนาญ รวมทั้งสมรรถนะทางด้านวิชาชีพ สามารถปฏิบัติงานเป็นหมู่คณะสามารถประยุกต์องค์ความรู้ไปสู่การปฏิบัติงานและอาชีพได้อย่างเหมาะสม กระบวนการเรียนรู้จะเป็นการบูรณาการระหว่างความรู้ภาคทฤษฎีและการฝึกปฏิบัติที่เป็นประสบการณ์ต่าง ๆ ทางสังคม

3. การเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกัน หมายถึง การเรียนรู้ที่มุ่งให้ผู้เรียนสามารถดำรงชีวิตอยู่ร่วมกับผู้อื่นในสังคมพหุวัฒนธรรมได้อย่างมีความสุข มีความตระหนักในการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน การแก้ปัญหาความขัดแย้งด้วยสันติวิธี มีความเคารพสิทธิและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ และเข้าใจความหลากหลายทางด้านวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ ของแต่ละบุคคลในสังคม

4. การเรียนรู้เพื่อชีวิต หมายถึง การเรียนรู้ที่มุ่งพัฒนาผู้เรียนทั้งด้านจิตใจ ร่างกาย และสติปัญญาให้มีความสำคัญกับจินตนาการและความคิดสร้างสรรค์ ภาษา และวัฒนธรรม เพื่อพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีความรับผิดชอบต่อสังคมและสิ่งแวดล้อม ศิลธรรมสามารถปรับตัวและปรับปรุงบุคลิกภาพของตน เข้าใจตนเองและผู้อื่น

จากการเรียนรู้ 4 แบบ ซึ่ง 4 เสาหลักของการศึกษาที่กล่าวมาอาจพิจารณาได้ว่าการเรียนรู้เพื่อรู้เป็นการเรียนรู้ที่เน้นการพัฒนาสติปัญญา การเรียนรู้เพื่อปฏิบัติได้เป็นการเรียนรู้ที่เน้นการพัฒนาทักษะ การเรียนรู้ที่จะอยู่ร่วมกันเป็นการเรียนรู้ที่เน้นมนุษย์สัมพันธ์ ส่วนการเรียนรู้เพื่อชีวิตเป็น การเรียนรู้ที่เป็นพัฒนาความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ผู้เขียนมีความเห็นว่าการ

เรียนรู้ 3 แบบแรกร่วมกัน ก่อให้เกิดการเรียนรู้แบบที่ 4 และการเรียนรู้ทั้ง 4 แบบ ต่างมีความสัมพันธ์กัน ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงคุณลักษณะหรือทักษะสำคัญของคนในศตวรรษที่ 21 ว่าจะต้องสามารถเรียนรู้ 4 แบบ ได้ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น

นอกจากทักษะของคนในศตวรรษที่ 21 ตามแนวคิดสี่เสาหลักของการศึกษาของยูเนสโกดังที่ได้กล่าวมาแล้ว โฮวาร์ด การ์ดเนอร์ (Howard Gardner, 1993) เจ้าของทฤษฎีพหุปัญญา Multiple Intelligence: The Theory in Practice) เขาได้เขียนเรื่องสิ่งที่คนในอนาคตต้องมีซึ่งเขาเรียกว่า “จิตห้าลักษณะสำหรับอนาคต” (Five mindshow student learn” มีรายละเอียดสรุปได้ ดังนี้

1. จิตเชี่ยวชาญ (Disciplined mind) หมายถึง มีความรู้และทักษะในวิชาในระดับที่เรียกว่าเชี่ยวชาญสามารถพัฒนาตนเองในการเรียนรู้อยู่ตลอดเวลา
2. จิตรู้สังเคราะห์ (Synthesizing mind) หมายถึง ความความรู้ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องนำมาถ่วงถ่วงคิดเลือกเอาเฉพาะศึกษาที่สำคัญ และจัดระบบนำเสนอใหม่อย่างมีความหมาย
3. จิตสร้างสรรค์ (Creative mind) หมายถึง การทำให้เกิดสิ่งใหม่ ๆ โดยอาศัยการจินตนาการแหวกแนวออกไปจากขอบเขตหรือวิธีการเดิม ๆ
4. จิตรู้เคารพ (Respectful mind) หมายถึง การให้เกียรติและยอมรับในความเป็นตัวตนของผู้อื่น
5. จิตรู้จริยธรรม (Ethical mind) หมายถึง การยึดแนวทางของจริยธรรมเป็นแนวทางปฏิบัติ นอกจากนั้นการ์ดเนอร์ยังได้สรุปว่า จิตเชี่ยวชาญ จิตรู้สังเคราะห์ และจิตสร้างสรรค์ เป็นจิตที่เกี่ยวข้องกับการรู้คิด ส่วนจิตรู้เคารพและจิตรู้จริยธรรมเป็นจิตที่เกี่ยวข้องกับความเป็นมนุษย์

การศึกษาในทัศนะของพระพุทธศาสนา คือ การศึกษาช่วยให้คนพัฒนาชีวิตที่ดีงาม มีส่วนร่วมในการสร้างสรรค์โอกาสสังคมการศึกษาที่สร้างคนให้เป็นบัณฑิต แต่ยังมุ่งหวังที่จะให้ผู้ศึกษาได้รับคุณค่าของการศึกษาที่แท้จริงทั้งภายในและภายนอกคือการพัฒนาภายในกับจิต ระบบการศึกษาของพุทธศาสนาได้เริ่มพัฒนาผู้ศึกษาจากระดับพื้นฐานคือมุ่งแก้ปัญหาเรื่อง “ทวิภูมิ” ของมวลมนุษย เพราะทวิภูมิทำให้เข้าใจผิดพลาดคลาดเคลื่อนเรื่องคติความเชื่อ ทัศนคติ และค่านิยม ดังนั้นกระบวนการศึกษาจะต้องพัฒนาทั้ง 3 ด้านพร้อม ๆ กัน ซึ่งครอบคลุมระบบการดำเนินชีวิตของมนุษย์ทั้งหมด

การศึกษาพระพุทธศาสนาในศตวรรษที่ 21

เมื่อโลกก้าวเข้าสู่ศตวรรษที่ 21 ความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีได้แผ่ขยายกระจายไปทั่วทุกมุมโลก การศึกษาในยุคที่นักเรียนทุกคนนี้พกพาแท็บเล็ต โน้ตบุ๊ก แม้แต่โทรศัพท์มือถือที่สามารถเชื่อมต่อเครือข่ายอินเทอร์เน็ตได้ทุกที่ทุกเวลา หากสงสัยใคร่รู้เรื่องอะไรก็สามารถ

ค้นหาข้อมูลได้จากโปรแกรมค้นหา ใช้เวลาเพียงไม่กี่นาทีก็สามารถได้ข้อมูลที่ต้องการ (ดาณภ ไชยพรธรรม, 2556) แม้แต่หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาก็มีพระไตรปิฎกฉบับออนไลน์ มีเว็บไซต์ทางศาสนาอธิบายคำสอนทางศาสนาเผยแพร่ทางอินเทอร์เน็ตจำนวนมาก หรือหากจะอยากฟังพระสงฆ์แสดงธรรมก็เพียงแต่เข้าไปยังยูทูปก็สามารถเลือกฟังและชมภาพได้ตามใจปรารถนา อยากรู้เรื่องอะไรก็ค้นหาได้ทันที แล้วอย่างนี้วัดและพระสงฆ์ที่มีอยู่ในปัจจุบันจะทำหน้าที่เผยแพร่พระพุทธศาสนาอย่างไร เผยแพร่กับใคร เพราะเรื่องที่คุณอยากรู้มีอยู่ในโลกออนไลน์ที่สามารถค้นหาได้ทุกที่ตลอดเวลาอยู่แล้ว

สังคมโลกในศตวรรษที่ 21 การปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์เกิดขึ้นได้โดยที่ทั้งสองคนอาจจะไม่เคยเห็นหน้ากันมาก่อน แต่สามารถเป็นเพื่อนกันได้ ดังที่ เดวิด ดับเบิลยู จอห์นสันและโรเจอร์ ที จอห์นสัน ได้เขียนไว้ว่า “ในศตวรรษที่ 21 การสร้างมิตรภาพและการปฏิสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในเชิงบวกมีความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ ดังเห็นได้จากความนิยมของเครือข่ายสังคม ความสัมพันธ์ดังกล่าวเกิดมากขึ้นภายใต้สถานการณ์ 2 ลักษณะ คือ 1) ปฏิสัมพันธ์แบบตัวต่อตัว และ 2) แบบออนไลน์ ความสัมพันธ์แบบออนไลน์มักเกิดจากเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ร่วมกัน ไม่ใช่เกิดขึ้นแบบไร้ทิศทางผู้คนอ่านบล็อกโดยมีวัตถุประสงค์ค้นหาผู้มีความสนใจคล้ายกันด้วยเหตุผลบางอย่างและร่วมเล่นเกมเพราะอยากสนุกและทดสอบฝีมือของตน สื่อข้อความให้คนเพิ่มจำนวนความสัมพันธ์ได้อย่างรวดเร็วและง่ายดาย เดวิด ดับเบิลยู จอห์นสันและ โรเจอร์ ที จอห์นสัน “การเรียนรู้แบบร่วมมือและการแก้ไขความขัดแย้งทักษะที่จำเป็นแห่งศตวรรษที่ 21” กล่าวว่า แม้จะอยู่กันคนละมุมโลกแต่ก็สามารถติดต่อสื่อสารกันได้ สร้างสัมพันธ์ภาพกันได้ในโลกเสมือนจริง (ทักษะแห่งอนาคตใหม่ การศึกษาเพื่อศตวรรษที่ 21) (เดวิด ดับเบิลยู จอห์นสัน และโรเจอร์ ที จอห์นสัน, 2554)

การศึกษาตามหลักพุทธศาสนากล่าวว่า “การศึกษาทำให้มนุษย์เป็นสัตว์ประเสริฐ” มนุษย์ต้องผ่านกระบวนการฝึกและการเรียนรู้ และการศึกษาที่จะทำให้มนุษย์พัฒนาเป็นสัตว์ประเสริฐได้นั้นอยู่บนพื้นฐานของสภาวะ 3 ประการ ซึ่ง พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต) ได้กล่าวถึงการพัฒนาคนไว้ว่า จะต้องพัฒนาให้ครบพร้อมกัน 3 ด้าน คือ พฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ทั้ง 3 ด้านเป็นการดำเนินชีวิตที่มีความสัมพันธ์อิงอาศัยเป็นปัจจัยส่งผลต่อกันและต้องพัฒนาไปด้วยกัน ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้ 1) พฤติกรรม สำหรับพฤติกรรมที่ดีงาม เช่น ความมีวินัยไม่เบียดเบียน การประกอบสัมมาอาชีพการรู้จักประมาณ เป็นต้น เป็นช่องทางให้จิตใจพัฒนาและช่วยให้ปัญญางอกงาม 2) จิตใจ สำหรับจิตใจเป็นสิ่งสำคัญที่เป็นตัวชี้นำพฤติกรรม สภาพจิตที่พอใจมีความสุขทำให้พฤติกรรมความมั่นคง มีปัญญาที่จะได้ผลต้องอาศัยสภาพจิตที่พอเหมาะ 3) ปัญญา เป็นตัวแก้ปัญหาเป็นตัวจัดปรับพฤติกรรมและจิตใจให้ลงตัวพอดี เป็นตัวนำสู่จุดหมายแห่งอิสรภาพและสันติสุข ต้องพัฒนาควบคู่และอิงอาศัยการพัฒนา

ทั้งพฤติกรรมและจิตใจที่นำไปสู่การมีชีวิตและมีความสุขที่ยั่งยืน (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2539)

พระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ที่ตรัสให้ความสำคัญต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตของประชาชนอย่างยั่งยืนตามแนวปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียง มีองค์ประกอบของ 1) ความรู้จักพอประมาณ 2) ความเป็นเหตุเป็นผล 3) การมีภูมิคุ้มกันบนเงื่อนไข 2 ประการคือ

1. ความรู้ คือความรู้ที่รอบคอบและเหมาะสม

2. คุณธรรม คือ ความซื่อสัตย์ ขยัน สติปัญญา การแบ่งปันและความเพียร แนวคิดนี้ประเทศไทยใช้เป็นฐานของการพัฒนาประเทศและบูรณาการเข้ากับการจัดการศึกษาปัจจุบันผ่านกระบวนการเรียนรู้ทั้งในระบบ นอกบบและตามอัธยาศัย ตลอดจนการเรียนรู้ตลอดชีวิตที่สามารถใช้เป็นกลไกการพัฒนาและผ่านวิกฤตประเทศครั้งสำคัญ ๆ ได้

สังคมไทยก้าวเมื่อเข้าสู่ยุคศตวรรษที่ 21 ที่เป็นสังคมแห่งข้อมูลข่าวสารสารสนเทศ เทคโนโลยี และการสื่อสารที่มีความทันสมัย สะดวก รวดเร็ว ส่งผลให้วิถีชีวิตของผู้คนในสังคมเกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมเพิ่มมากขึ้น อาทิเช่น การขาดระเบียบวินัย การเบียดเบียนซึ่งกันและกัน การแก่งแย่งแข่งขัน การทะเลาะวิวาท การแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตน ฯลฯ ทำให้คุณธรรมจริยธรรมของคนไทยลดลง (สำนักเลขาธิการสภาการศึกษา, 2550) ดังนั้น การพัฒนาคนโดยอาศัยการศึกษาหลักธรรมของพระพุทธศาสนาในศตวรรษที่ 21 ผู้เขียนเสนอสิ่งที่ต้องปรับปรุง 2 ส่วน คือ ทักษะการสอนพระพุทธศาสนา และ การใช้เทคโนโลยีสารสนเทศในการศึกษาพุทธศาสนาสรุปได้ ดังนี้

1. ทักษะการสอนพระพุทธศาสนา

การพัฒนาตัวมนุษย์ให้มีความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีชีวิตที่ดีงาม มีความสุข มีอิสรภาพ ทักษะการสอนพระพุทธศาสนาในศตวรรษที่ 21 เป็นสิ่งจำเป็น โดยการสอนบุคคลให้เข้าใจง่ายจดจำได้ง่าย สามารถนำไปปรับใช้กับชีวิตประจำวัน สอนโดยการยกตัวอย่างง่าย ๆ ใกล้ตัว โดยเฉพาะการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรม ให้เป็นรูปธรรมให้ผู้เรียนเข้าใจเนื้อหาได้อย่างชัดเจน เป็นทักษะที่สำคัญอย่างหนึ่งของผู้สอนในยุคศตวรรษที่ 21 ในยุคที่มีข้อมูลข่าวสารสารสนเทศเข้ามามากมาย ซึ่งจำเป็นที่ผู้เรียนจะต้องเรียนรู้อย่างรวดเร็ว เข้าใจง่าย และสามารถนำไปปรับใช้ได้ทันที

ผัสสะเป็นแหล่งแห่งความรู้ ความรู้ทั้งปวงเกิดขึ้นที่ผัสสะ คืออาศัยการรับรู้โดยผ่านอายตนะทั้ง 6 ซึ่งสามารถจัดกลุ่มความรู้ได้เป็น 2 ประเภท (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2539) คือ 1) ความรู้ที่ได้ทางปัญจทวาร คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ได้แก่ความรู้ในขั้นต้น กล่าวคือ รูปร่าง เสียง กลิ่น รส และสัมผัส 2) ความรู้ที่ได้ทางมโนทวาร คือ ใจ ได้แก่ สิ่งทั้งหลายที่ใจรู้ที่ใจคิด อารมณ์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นในใจ จึงกล่าวได้ว่าการจัดการการรับรู้ทางอายตนะทั้ง

6 เป็นการจัดการการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสตร์โดยอาศัยกระบวนการทั้ง 3 คือ ควบคุมพฤติกรรมทางกายและทางวาจา (ศีล) ฝึกฝนอบรมพฤติกรรมทางใจให้สงบจากสิ่งรบกวนใด ๆ (สมาธิ) พัฒนาความคิด ทักษะคิดให้ถูกต้องดังตามแนวทางพุทธะ รู้เท่าทันปัจจุบันสามารถเผชิญกับปัญหาได้อย่างองอาจไม่ขาดตก (ปัญญา) จึงเป็นการเรียนรู้ที่เป็นเลิศในศตวรรษที่ 21 คือ ศตวรรษที่พัฒนาขีดความสามารถของผู้เรียนเพื่อให้ก้าวทันการใช้ชีวิตอยู่ในสังคมแห่งการเรียนรู้ได้อย่างสมบูรณ์ โดยต้องการขั้นตอนแห่งการเรียนรู้

1. การรับรู้ ได้แก่ การเสวนาสัตบุรุษ กระบวนการรับรู้ที่นอกจากประกอบด้วยข้อมูลข่าวสาร ความรู้ หรือคำชี้แนะอันเป็นองค์ประกอบภายนอกแล้ว องค์ประกอบภายใน อันได้แก่ความสามารถในการรับรู้เข้าใจก็มีความสำคัญอย่างมาก แม้จะได้ยินได้ฟังสิ่งดีงาม แต่หากรับรู้หรือเข้าใจคลาดเคลื่อน การรับรู้ก็ไม่ครบถ้วนสมบูรณ์และการพึงสัทธรรม

2. การคิด ได้แก่ โยนิโสมนสิการ เมื่อรับรู้ข้อมูลข่าวสารหรือคำแนะนำได้อย่างถูกต้องตรงประเด็น และครบถ้วนแล้ว กระบวนการเรียนรู้ขั้นต่อมาก็คือ การคิด หรือการนำเอาสิ่งที่รับรู้ที่น้อยมาขยาย จัดระเบียบ หรือเสริมเติมต่อเพื่อให้เกิดปัญญาเพิ่มพูนขึ้น เปรียบดังการย่อยอาหารให้เกิดพลังงานเพื่อความเจริญเติบโตของร่างกาย

3. การปฏิบัติ ได้แก่ ธรรมานุธรรมปฏิบัติ ในทางพุทธศาสนา การปฏิบัติเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ การเรียนรู้ที่ขาดการปฏิบัติย่อมมิใช่การเรียนรู้ที่ครบถ้วนสมบูรณ์หรือถูกต้อง นี่อาจเป็นจุดสำคัญที่ทำให้การศึกษาแบบพุทธแตกต่างจากการศึกษาแบบตะวันตกหลายสำนัก เพราะฝ่ายหลังนั้นเน้นการใช้ความคิดล้วน ๆ จึงเป็นการเรียนรู้ในระดับพุทธิปัญญา (intellect)

การศึกษาหรือสิกขาในทางพุทธศาสนา ประกอบด้วย 3 ส่วน คือ อธิสัสสิกขา อธิจิตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา เรียกสั้น ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ทั้ง 3 ส่วนนี้ต้องอาศัยการปฏิบัติเป็นส่วนสำคัญนอกเหนือจากการสดับฟัง การอ่าน และการคิด กระบวนการดังกล่าวสอดคล้องกับหลักการฝึกตนของพระพุทธศาสนา เรื่องหลักไตรสิกขา ซึ่ง พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต) ได้นำเสนอกระบวนการพัฒนาผู้เรียนตามหลักไตรสิกขาซึ่งมีหลักการใหญ่ ๆ 3 ประการ สรุปได้ดังนี้ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2550)

ขั้นที่ 1 อธิสัสสิกขา (เรียกง่าย ๆ ว่า ศีล) คือ การฝึกฝนอบรมในด้านความประพฤติระเบียบวินัย ความสุจริตทางกายวาจาและอาชีวะ

ขั้นที่ 2 อธิจิตตสิกขา (เรียกง่าย ๆ ว่า สมาธิ) คือ การฝึกฝนอบรมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพ สมรรถภาพและสุขภาพของจิต

ขั้นที่ 3 อธิปัญญาสิกขา (เรียกกันง่าย ๆ ว่า ปัญญา) คือ การฝึกฝนอบรมทางปัญญาให้เกิดความรู้เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้ความเป็นไปตามเหตุปัจจัยที่ทำให้แก้ไขปัญหาลงไป

ตามแนวทางเหตุผล รู้เท่าทันโลกและชีวิต จนสามารถทำจิตใจให้บริสุทธิ์หลุดพ้นจากความยึดติดถือมั่นในสิ่งต่าง ๆ ดับกิเลส ดับทุกข์ได้ เป็นอยู่ด้วยจิตใจอิสระผ่องใสเบิกบาน

การศึกษาพระพุทธศาสนาจากอดีตจนถึงปัจจุบันมีจุดมุ่งหมายคือ การพัฒนาความเป็นมนุษย์ในด้านพฤติกรรมพัฒนาได้ด้วยศีล ด้านจิตใจพัฒนาได้ด้วยสมาธิ และด้านความรู้พัฒนาได้ด้วยปัญญา ซึ่งจะต้องมีการพัฒนาไปพร้อม ๆ กัน เพราะเป็นสามด้านของชีวิตที่ไม่อาจแยกขาดจากกันได้ การพัฒนาในลักษณะนี้จะเป็นการพัฒนาอย่างประสานกลมกลืนส่งผลเกื้อกูลกันไปด้วยดีทั้งระบบตามแนวพุทธจริยธรรม ที่เป็นเรื่องที่ครอบคลุมทั้งพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา เป็นการพัฒนาชีวิตทั้งหมด (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต), 2539) การศึกษาให้ครบทั้ง 3 อย่าง ในการพัฒนานี้จะต้องดูว่าผู้ที่ได้รับการศึกษา คือ คนที่เราสอนหรือให้การศึกษานี้มีปัญญาเพิ่มขึ้น มีความดีงามและความสุขหรือภาวะไร้อทุกข์หรือไม่” การพัฒนาคนในความหมายนี้ คือการพัฒนาคนในฐานะที่เป็นการพัฒนามนุษย์ คือ พัฒนาตัวมนุษย์ให้มีความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ มีชีวิตที่ดีงาม มีความสุข มีอิสรภาพ อย่างหนึ่ง และพัฒนาคนนั้นในฐานะที่เป็นทรัพยากรมนุษย์ คือ เป็นทุนที่จะนำไปใช้ในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม

2. การใช้เทคโนโลยีสารสนเทศในการศึกษาพุทธศาสนา

สังคมโลกในศตวรรษที่ 21 เป็นยุคที่ผู้คนติดต่อสื่อสารกันผ่านเครือข่ายสังคมออนไลน์ กลายเป็นเครือข่ายขนาดใหญ่ จนกลายเป็นอีกสังคมหนึ่งในโลกเสมือนจริงแม้จะอยู่กันคนละมุมโลกแต่ก็สามารถติดต่อสื่อสารกันได้ สร้างสัมพันธ์ภาพกันได้ในโลกเสมือนจริง การศึกษาพระพุทธศาสนาก็สามารถทำได้หลายช่องทางได้รวดเร็วขึ้น มีพระไตรปิฎกฉบับออนไลน์ มีหลักพุทธธรรมเผยแพร่ เว็บไซต์ทางศาสนาอธิบายคำสอนทางศาสนาเผยแพร่ทางอินเทอร์เน็ตจำนวนมาก สามารถฟังพระสงฆ์แสดงธรรมสามารถเลือกฟังและชมภาพได้ อยากรู้เรื่องอะไรก็ค้นหาได้ ทุกที่ทุกเวลาทันที วัด พระสงฆ์ และองค์กรทางพระพุทธศาสนาจะต้องทำหน้าที่เผยแพร่หลักธรรมพระพุทธศาสนาให้ถูกต้อง

พระพุทธศาสนา ผ่านกาลเวลาที่มีความเจริญมาได้จนถึงทุกวันนี้เพราะการเผยแผ่ที่ประยุกต์เข้ากับสังคมที่มีความหลากหลาย ในยุคปัจจุบันเมื่อเทคโนโลยีเจริญก้าวหน้าไปมากพระพุทธศาสนาหากดูผิวเผินจะขัดแย้งกับกระแสของเทคโนโลยี เพราะเป็นลักษณะสังคมแบบทุนนิยมซึ่งมีความโลภเป็นหลัก แต่หากดูอีกด้านหนึ่งความเจริญทางเทคโนโลยีมิใช่ความเลวร้าย อยู่ที่ผู้ใช้ต่างหาก ถ้าผู้ใช้มีภูมิด้านทางจิตที่มั่นคงแล้ว เทคโนโลยีก็จะกลายเป็นเครื่องมือที่ทำให้พระพุทธศาสนากระจายไปยังกลุ่มชนได้อีกมาก หากจะใช้วิธีการเผยแผ่พุทธศาสนาแบบเดิมอาจเข้าไม่ถึงสังคมยุคใหม่หรือคนรุ่นใหม่ เพราะสังคมสมัยปัจจุบันประชาชนไม่ค่อยมีเวลาไปปฏิบัติธรรม ฟังเทศน์หรือ ศึกษาพระธรรมคำสอนที่วัดเหมือนสมัยอดีตที่ผ่านมา การเผยแผ่พระธรรมคำสอนผ่านสื่ออินเทอร์เน็ต จึงเป็นอีกทางเลือกหนึ่งที่สามารถทำให้เข้าถึงประชาชนได้ง่ายและกว้างขวางมากที่สุด ไม่จำกัดเวลา และสถานที่ ไม่ว่าจะเป็นที่ทำงานหรือที่

บ้าน สอดคล้องกับ พระไพศาล วิสาโล กล่าวไว้ว่าแม้จะไม่ได้เข้าวัดปฏิบัติธรรมหรือเจริญสติในชีวิตประจำวันของเราทุกคน ที่ถูกรายล้อมไปด้วยเทคโนโลยี เราก็สามารถมีชีวิตสงบเย็นได้โดยใช้หลักการดังนี้ คือ 1) ความพอดีและความสันโดษ คือใช้เทคโนโลยีหรือเสพวัตถุแต่พอดี ทั้งในแง่เวลาและปริมาณ 2) มีสติ สติช่วยให้เราไม่หลงเพลินกับการเสพเทคโนโลยี รู้จักหยุดเมื่อถึงเวลา ถ้าไม่มีสติ ก็จะหลงจนเพลิน จนเสียงานเสียการ 3) ต้องรู้คุณค่าและโทษ ของทุกสิ่งมีทั้งคุณค่าและโทษ ใช้ให้มันเป็นคุณมากกว่าโทษ 4) แยกแยะระหว่างคุณค่าแท้กับคุณค่าเทียม ใช้หรือบริโภคสิ่งต่าง ๆ โดยมุ่งคุณค่าแท้มากกว่าคุณค่าเทียม (พระไพศาล วิสาโล, 2552)

การศึกษาพระพุทธศาสนาในศตวรรษที่ 21 จึงไม่ได้จำกัดรูปแบบในการศึกษาเหมือนในอดีตที่หากต้องการศึกษาพระพุทธศาสนาต้องไปวัด แต่ปัจจุบันสังคมเปลี่ยนไป มีผู้คนจำนวนหนึ่งไม่ยากเข้าวัดแต่อยากศึกษาพระพุทธศาสนาที่สามารถอาศัยความเจริญของเทคโนโลยี ศึกษาจากสื่อสังคมออนไลน์ มีการรวมกลุ่มชาวพุทธ ขยายกลุ่มถ่ายโอนแลกเปลี่ยนข้อมูลในกลุ่มที่มีความสนใจและศึกษาเรื่องราวเดียวกัน เมื่อนำหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาเผยแพร่โดยอาศัยช่องทางของเครือข่ายสังคมออนไลน์โดยใช้ประยุกต์หลักธรรมที่เข้าใจง่าย อาจจะใช้คำใหม่มาอธิบายหลักธรรม ผู้ที่ศึกษาก็สามารถเข้าใจได้ หากต้องการปฏิบัติธรรมขั้นสูงก็สามารถศึกษาจากพระสงฆ์ในวัดต่าง ๆ ได้ พระสงฆ์ก็จะได้ทำการเผยแผ่ทั้งกับกลุ่มคนในสังคมออนไลน์ และเผยแผ่กับกลุ่มคนที่ต้องการศึกษาค้นคว้าในระดับที่สูงขึ้น คำสอนของพระพุทธศาสนาก็จะเคลื่อนตัวไปพร้อมกับความก้าวหน้าของเทคโนโลยี หลักธรรมดั้งเดิมที่ต้องตรวจสอบได้ก็ยังคงอยู่ในพระไตรปิฎกและคัมภีร์อื่น ๆ การศึกษาพระพุทธศาสนาในศตวรรษที่ 21 เพียงแต่มีการประยุกต์หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาให้เข้ากับยุคสมัย หลักการเก่าก็คงไว้ เมื่อมีของใหม่ ก็ต้องใช้ให้เกิดประโยชน์

เทคโนโลยีเจริญก้าวหน้าอย่างไม่หยุดยั้งมีเครือข่ายสังคมออนไลน์ (Social Network) จำนวนมาก มีคราวด์ซอร์ซซิง (Crowdsourcing) ที่สามารถถ่ายโอนแลกเปลี่ยนข้อมูลได้อย่างง่ายดาย มีโปรแกรมประเภทโอเพ่นซอร์สให้เลือกสรรมากมาย ในขณะที่พระพุทธศาสนามีแหล่งข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อมวลมนุษยชาติขนาดใหญ่คือพระไตรปิฎกและหนังสือตำราจำนวนมากที่พร้อมจะนำเสนอสู่โลกเสมือนจริงโดยผ่านสื่อสังคมออนไลน์ เมื่อทุกคนสามารถศึกษาเรียนรู้หลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาได้ในทุกที่ทุกเวลาโดยไม่จำกัดด้วยกาลและสถานที่ ในเวลาไม่นานก็จะกลายเป็นเครือข่ายสังคมพระพุทธศาสนา ที่ทุกคนสามารถศึกษาพระพุทธศาสนาได้โดยไม่จำกัดกาลเวลาและสถานที่ พระสงฆ์ส่วนหนึ่งก็ทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาทางสื่อสังคมออนไลน์ พระสงฆ์อีกส่วนหนึ่งก็ยังคงทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาในกลุ่มชนที่ยังนิยมไปวัด การใช้เทคโนโลยีสารสนเทศอย่างไม่ถูกต้องแล้วย่อมเกิดผลด้านลบไม่ว่าจะเป็นโดยส่วนตัวบุคคลหรือโดยส่วนรวมในวงกว้าง โดยตรงกันข้ามหาก

บุคคลใช้เทคโนโลยีสารสนเทศอย่างถูกต้องหรือผิดพลาดน้อยที่สุดย่อมเกิดประโยชน์อย่างมหาศาล

สรุป

สังคมโลกในศตวรรษที่ 21 หรือยุคโลกาภิวัตน์ ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง สิ่งแวดล้อม ฯลฯ โดยมีเทคโนโลยีเป็นตัวขับเคลื่อน ทำให้วิถีชีวิตของคนในสังคมมีปัญหามากขึ้น องค์การเพื่อความร่วมมือทางเศรษฐกิจและการพัฒนา (OECD) ได้เสนอทักษะการศึกษาแห่งศตวรรษที่ 21 เพื่อนำมาใช้แก้ปัญหาดังกล่าว แนวคิดนี้มีสามประการคือ 1) การใช้เครื่องมืออย่างมีประสิทธิภาพ รู้จักใช้ภาษา สัญลักษณ์ และเนื้อหาข้อความอย่างมีประสิทธิภาพ ใช้ความรู้และข้อมูลข่าวสารอย่างมีประสิทธิภาพ ใช้เทคโนโลยีอย่างมีประสิทธิภาพ 2) การปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มคนที่หลากหลาย มีปฏิสัมพันธ์ที่ดีกับผู้อื่น ให้ความร่วมมือและทำงานเป็นทีม จัดการและแก้ไขความขัดแย้ง 3) การปฏิบัติโดยอิสระ คำนึงถึงภาพรวม วางแผนชีวิตและดำเนินตามโครงการส่วนตัวที่วางไว้ ปกป้องและยืนยันสิทธิผลประโยชน์ ข้อจำกัด และความต้องการ

การศึกษาหลักธรรมของพระพุทธศาสนาในศตวรรษที่ 21 สิ่งที่ต้องปรับปรุง 2 ส่วนคือ 1) ทักษะการสอนพระพุทธศาสนา เพื่อการพัฒนาความเป็นมนุษย์ในด้านพฤติกรรมพัฒนาได้ด้วยศีล ด้านจิตใจพัฒนาได้ด้วยสมาธิ ให้เข้าใจง่ายจดจำง่ายและสามารถนำไปใช้ได้จริง และ 2) การใช้เทคโนโลยีสารสนเทศในการศึกษาพระพุทธศาสนา การเผยแพร่ให้หลักธรรมของพระพุทธศาสนาให้เหมาะสมกับกลุ่มผู้บริโภครวม ซึ่งเราสามารถนำพระพุทธศาสนาประยุกต์ใช้ในสังคมออนไลน์ ทำให้มีการศึกษาค้นคว้าพระพุทธศาสนาผ่านระบบเครือข่ายอินเทอร์เน็ตได้ตลอดเวลา ซึ่งเทคโนโลยีดังกล่าวได้เชื่อมโยงให้โลกมีความเป็นหนึ่งเดียวกัน มวลมนุษยชาติสามารถเข้าถึงและรับรู้ข้อมูลข่าวสารได้อย่างรวดเร็ว ในมิติของพระพุทธศาสนานั้น เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสารได้ส่งผลกระทบทั้งด้านบวกและด้านลบต่อพระพุทธศาสนา ตัวอย่างของผลกระทบด้านบวก เช่น การเผยแพร่พระพุทธศาสนาได้อย่างรวดเร็ว กว้างขวางทั่วโลก ผู้คนสามารถเข้าถึงพระธรรม คำสอนผ่านทางเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสารได้โดยสะดวก ทุกที่ ทุกเวลา ในขณะเดียวกันก็ส่งผลกระทบด้านลบ เช่น การใช้เทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร เผยแพร่คำสอนของพระพุทธศาสนาที่ไม่ถูกต้องและไม่เหมาะสม เป็นต้น

เอกสารอ้างอิง

เจมส์ มาร์ติน. (2553). โลกแห่งศตวรรษที่ 21. จาก The Meaning of the 21st Century. ภาพร (แปล). กรุงเทพมหานคร: ประพันธ์สาส์น.

- เดวิด ดับเบิลยู จอห์นสัน และโรเจอร์ ที จอห์นสัน. (2554). การเรียนรู้แบบร่วมมือและการแก้ไขความขัดแย้งทักษะที่จำเป็นแห่งศตวรรษที่ 21, ทักษะแห่งอนาคตใหม่ การศึกษาเพื่อศตวรรษที่ 21. วรพจน์ วงศ์กิจรุ่งเรือง และอชิป จิตตฤกษ์ (แปล). กรุงเทพมหานคร: Open world.
- คณะกรรมการการศึกษานานาชาติว่าด้วยการศึกษาในศตวรรษที่ 21. (2540). การเรียนรู้ : ชุมทรัพย์ในตนจาก learning : the treasure within. ศรีน้อย โพธิ์วาทอง และคณะ (แปล). กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
- ดาณู ไขยพรธรรม. (2556). เทคโนโลยีดาบสองคม. กรุงเทพมหานคร: มายิก สำนักพิมพ์.
- ประเวศ วะสี. (2545). วิถีมนุษย์ในศตวรรษที่ 21: สู่ภพภูมิใหม่แห่งการพัฒนา. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์.
- พระไพศาล วิสาโล. (2552). กระบวนการเรียนรู้แบบพุทธ. เรียกใช้เมื่อ 20 กันยายน 2562 จาก <https://www.visalo.org/article/budKrabuankarn.htm>
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตโต). (2539). การศึกษาเพื่ออารยธรรมที่ยั่งยืน. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม.
- _____. (2539). วินัยเรื่องที่ใหญ่กว่าคิด. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- _____. (2550). วิธีคิดตามหลักพุทธธรรม. กรุงเทพมหานคร: ธรรมสภา.
- วิชัย วงศ์ใหญ่. (2557). สี่เสาหลักของการศึกษา. เรียกใช้เมื่อ 22 กันยายน 2562 จาก www.curriculumandlearning.com/upload/สี่เสาหลักทางการศึกษา_1400078221.pdf
- สำนักเลขาธิการสภาการศึกษา. (2550). รายงานเบื้องต้นการเสริมสร้างคุณธรรมในระบบการศึกษาไทย. กรุงเทพมหานคร: วิ.ที.ซี.คอมมิวนิเคชั่น.
- สุวิทย์ เมษินทรีย์. (2550). โลกพลิกโฉม : ความมั่งคั่งในนิยามใหม่ = Post knowledge based society. กรุงเทพมหานคร: บริษัทมีเดีย แอสโซซิเอตเต็ด จำกัด.
- อัลวิน ทอฟฟเลอร์. (2538). คลื่นลูกที่สาม (The third wave). สุกัญญา ติระวนิช และคณะ (แปลและเรียบเรียง). (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร: นานมีบุ๊คส์.
- Howard Gardner. (1993). Multiple Intelligence: The Theory in Practice. New York: Basic Books.